

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
И БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

1

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Велико Търново, 2010

ОЩЕ ЗА ДАТИРОВКАТА И МОНАШЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В СКАЛНАТА ОБИТЕЛ ДО МУРФАТЛАР (БАСАРАБИ)

Георги Атанасов

(РИМ – Силистра)

Скалната обител се намира на около 20 км югозападно от Констанца по посока на Дръстър (*Barnea I., Ș. Ștefănescu. 1971:180 etc.; Barnea I. 1981:17 etc.; Atanassov G. 1996:112–124; Атанасов Г. 2007:188–201*). В каменна кариера, открита в началото на Х в. за строителството на добруджанския каменен вал, са изсечени шест църкви, три крипти с килии, две килии без крипти и четири свързващи ги комуникационни галерии (обр. 1 а). Според номенклатурата, предложена от Й. Барнея църквите са В-1 (обр. 1 б), В-2 (обр. 2 а, 3 б), В-3 (обр. 2 б, 3 б), В-4 (обр. 2 в, 3 б), Е-3 и Е-5, криптите с килии са С-1 (обр. 3 а), и С-2 и Е-4, килиите са Е-1 и Е-2 (обр. 2 г), галериите съответно G-1-4. Прави впечатление, че мурфатларските църкви са многобройни, но малки по размери, с изключение на храмовете В-4 и Е-3 (обр. 2 в, 2 г). Схождат си по план (едноапсидни, еднокорабни, сводести параклиси) и имат обширни притвори. Друга специфика е окръглената форма на апсидите, плътните олтарни прегради и разположението на олтарните маси в самите апсиди. В тази насока те нямат преки успоредици с останалите скални църкви в България и по-скоро гравитират към кападокийските скални църкви от VIII–X в. (*Atanassov G. 1996:112–124*) Дори планът и оформлението на скална църква В-1 (може би най-ранната) в Мурфатлар (обр. 1 б) в пълна мяра повтарят кападокийската скална църква от IX в. в Гюлю дере (обр. 4 а), (*Rodley L. 1985:186–188, pl. 168–170*). За кападокийските скални църкви от VIII–IX в. са характерни изсечените вани (коритца) за ритуално измиване (*Teteriatnikov N. 1996:95–98, 154–155*) и живописната едноцветна архитектурно-живопис (*Restle M. 1967:15; Verzone P. 1962:134, fig. 17–18; Restle M. 1978:1052, 1080*), каквато се вижда в мурфатларската скална църква В-4 (обр. 4 б-в), (*Barnea I. 1981:52, 59, pl. 15*). На този фон могат да се правят предположения за кападокийски културни влияния в оформянето и украсата на някои от обителите в Мурфатлар (*Atanassov G. 1996:112–124*). Те биха могли да дойдат в резултат на контакти или придвижване на старобългарско население от Крим, където кападокийските влияния в църковната архитектура са още по-отчетливи и документирани в писмените извори. Освен това е известно, че през Средновековието в монашеските обители прииждат и живеят монаси от различни етноси. Това се долавя и от многобройните надписи в Мурфатлар. Действително преобладават старобългарските кирилски, глаголически и рунически текстове, но има и гръцки надписи (*Barnea I., Ș. Ștefănescu. 1971:202–221; Beševliev V. 1977:50–57; Popkonstantinov K. 1987:115–146*). Определено обаче българските монаси са подавяващо мнозинство и това личи не само от текстовете, но и от стотиците рисунки и знаци-графити (*Barnea I. 1981:52–88, pl. 27–29*) с многобройни успоредици в Плиска, Преслав, Дръстър и скалните обители по Канагьол (*Овчаров Д. 1982:36–51, табл. I–XIV; Овчаров Д. 1975:2–7; Атанасов Г. 1990:193–214*). Подобно на скалните обители по р. Канагьол преобладават графитите с религиозно съдържание – стотици кръстове във всички възможни варианти (равнораменни, латински, гръцки, малгийски, двойни-патриаршески), християнски символи (кораби – алегория на църквата направлявана от Христос, в качеството му на кормчия (*DACL. 1935:1007–1012*), лабиринти – символи на Светата Църква (*Рашев Р. 2006:65–75*), ботуши – символи на поклонничеството и пр. (*Костова Р. 1996:149–172; Николова Б. 2006:709–806*), изображения на храмове, светци, монаси, свещеници и пр. (обр. 5). Освен надписите, рисунките и знаците графити, важен белег за датировка са многобройните керамични фрагменти и възстановените цели съдове. Основно те са работени на бавно гърнчарско колело, като са представени пет групи съдове – гърнета с врязана украса и релефни знаци по дъната (обр. 6), съдове от добре пречистена глина със сивочерна излъскана повърхност (обр. 7), светлоглинени съдове на бавно колело, покрити (или рисувани) с червена ангоба (обр. 8), съдове на бавно колело, покрити с тъмнозелена или тъмнокафява глеч (обр. 9 а-б) и тара (обр. 9 в-г), включваща десетина фрагмента (основно дръжки) от амфори (*Barnea I. 1962:349–371*). Тези типове керамика са добре познати от старобългарските центрове в Североизточна България и Добруджа и благодарение на съдове от

¹ Коректността изисква да уточня, че по-пълни изводи в тази насока могат да се правят едва след като колежата Михай Василе представи студията си за целия керамичен комплекс от Мурфатлар.

затворени комплекси се датират между втората половина на IX и края на X в.¹ Действително керамиката със сиво-черен цвят и с червена ангоба има *terminus ante quem* на разпространение около средата на X в. Нещо повече, фрагменти от гърнета и кани със сиво-черен цвят и излъскан мрежест орнамент (обр. 7), белоглинени съдове на бавно колело, покрити с червена ангоба (специално една почти запазена кана), (обр. 8), някои типове глазирани амфоровидни стомни и гърнета с дебели стени и дъна от глина с много примеси и дълбоко връзана украса покриваща цялото тяло (обр. 6 а-б) имат своите аналози сред керамичния ансамбъл в Плиска и други старобългарски центрове от втората половина на IX в., но някои от тях продължават да се разпространяват и след началото на X в. (*Дончева-Петкова Л.* 1977:21, 27–28, 60, 75, 114–118, 121–124, 129–131). И все пак, ако само върху керамичния ансамбъл трябва да определим началото на обитаването в скалната обител Мурфатлар, то засега може да посочим периода между средата на IX и началото на X в. Без съмнение обаче всички типове керамика открити в Мурфатлар имат своето най-масово разпространение през X в. Забележително е почти пълното отсъствие на керамика работена на бързо колело (включително глазирана и ангобирана)² и гърнета на бавно колело украсени само с ямички под шийката. Посочените типове навлизат масово в Североизточна България и Добруджа в последните десетилетия на X в. при увладяването на тази зона от армиите на Йоан Цимиски и особено след 1000 г., когато тези земи трайно влизат в границите на Византия³. С византийски импорт могат да се свържат десетина фрагмента от крушовидни окръглени амфори (основно дръжки), (*Дончева-Петкова Л.* 1977:100; *Йотов В., Г. Атанасов.* 1998:74), (обр. 9 в-г) и един фрагмент от белоглинена „константинополска“ керамика на бързо колело (не е ясно дали е от съд с шемпелована или рисувана украса) с яркозелена глеч (обр. 9 е), които се датират в границите на X в. (*Talbot-Rice D.* 1930:211; *Stevenson R.* 1947:45; *Morgan C.* 1942:42–49). На този фон, ако се доверим на керамичния ансамбъл от Мурфатлар, то *terminus ante quem* на обитаване може да се отнесе към втората половина – края на X в. Действително в три от кирилските надписи някои автори виждат изписани дати от края на X в., но при внимателно вникване в текстовете се оказва, че такива липсват (*Popkonstantinov K.* 1987:115–146). Затова може да се мисли в посока дали обителта в Мурфатлар не е изоставена още по време на походите на руско-варяжкия княз Светослав. През 968–971 г. с огромна армия на два пъти той преодолява добруджанския каменен вал, плътно до който е паметникът до Мурфатлар. Ако монаси продължаваха да обитават църквите и килиите, в тях несъмнено щяха да попаднат характерните след края на X и началото на XI в. керамични типове, така често откривани в съседни крепости и селища – Констанца, Капидава, Пъкююл луй Соаре, Дервент, Дръстър, Ветрен, Скала, Цар Асен, Руйно. Тези типове обаче почти липсват в Мурфатлар!

Още първите проучватели забелязват необикновено големия брой на църквите в Мурфатлар. Въпреки това те и последователите им не се отказват от идеята, че Мурфатлар е общежителен скален манастир (*Barnea I., Ș. Ștefănescu.* 1971:181–190; *Barnea I.* 1981:17–18). Въз основа на стотици проучени скални манастири в Мала Азия, Египет, Южна Италия, Крим и Балканите познаваме добре плановете на общежителните (киновиални или още наричани трапезарни) манастири от IX–XI в., но в сектор „В“ в Мурфатлар не се вижда нищо подобно. Липсват големите католикони, трапезариите, общомонашеските спални или верижно подредените килии, както и други специфики, за да приемем, че това е манастир – кинобий в традиционния смисъл на това понятие (*Atanassov G.* 1996:112–124). Р. Костова приема идеята ми, че Мурфатлар не е киновиален манастир, но основателно ме коригира с аргументи, че през X в. не само киновиите, но и другите монашески обители могат да се наричат манастири (*Костова Р.* 2000:135–136).

За разлика от Й. Барня аз смятам, че в сектор „В“ едновременно са функционирали четирите църкви с четири килии⁴. Затова предположих, че Мурфатлар е обитаван от група келиоти, като всеки

² От няколкото хиляди фрагмента, които разгледах във фондовете на Археологическия институт в Букурещ, благодарение любезността на д-р Оана Дамян, Силвиу Ангел и Михай Василе забелязах само два от края на X – началото на XI в. са работени на бързо колело.

³ Подробно за керамичния ансамбъл от края на X и началото на XI в. от затворени комплекси датирани с монети в крепостта Скала, Силистренско виж: *Йотов В., Г. Атанасов.* 1998:64–87.

⁴ *Atanassov G.* 1996:112–124. Р. Костова оспорва предположението ми, че четирите църквици са параклиси към килиите на четирима келиоти в лаврата и смята, че двата или три са погребални параклиси, а другите два параклиса са към килиите на двама монаси. (*Костова Р.* 2000:135–136). Така достига до заключението, че лаврата в Мурфатлар е включвала двама, най-много трима члена. Не приемам тази постановка по няколко причини. Първо – има достатъчно източници, които свидетелстват, че в една килия обикновено се обитава от двама монаси (*Patrich J.* 1995:16–17, 19). Второ – още юстиниановото законодателство, основа на по-късните монашески устава не допуска формирането на манастир с по-малко от трима монаха (*Cod. Just. Nov. 67; Patrich J.* 1995:32) Трето – такава голяма структура като комплекса в Мурфатлар, оформянето на която изисква много труд и средства, едва ли е предназначена само за двама обитатели. Четвърто – известно е, че още преживе някои монаси оформят своя гроб в или до собствената си килия (*Rodley L.* 1985:88 и по-долу бел. 227) – т. е. допустимо е някои от помещенията-гробници да са обитавани и като килии. Затова приемам, че е възможно в Мурфатлар да са обитавани едновременно четири килии, в което са живеели по един или двама монаси – т. е. лаврата е включвала 7–8 члена.

сам, с помощта на ктитор и местни строители, ангажирани със строителството на вала (оформянето на каменния вал и изсичането на обителта изглежда почти съвпадат) изсичат килия за живеене и собствен параклис (*Atanassov G.* 1996:112). В това отношение е многозначително, че параклисите са много малки (между 3.3 и 8.5 м²) и само една от църквите В-4 е по-обширна (около 25 м²). Ето защо допускам, че в сектор „В” в Мурфатлар няма манастир в традиционния смисъл на това понятие (по-точно киновий), а представлява обител, включваща група автономни монаси. На пръв поглед тя напомня скитовете, които набират популярност тъкмо през X в. (*Соколов И.* 1894:316). Обикновено скитът се състои от няколко килии, като монасите сами избират духовен наставник, но се ползват с известна самостоятелност в личния и духовен живот. Освен това към X в. те вече имат и собствена църква, правило, регламентирано в една от новелите на Василий I Македонски (*Соколов И.* 1894:339). Най-после, скитовете произхождат и са в дъщерни отношения с някой голям киновий, спрямо който са в определена степен на зависимост. Близко до Мурфатлар обаче не е регистриран подобен значителен манастир от IX–XI в., за да твърдим, че става дума за дъщерен скит. Споменах вече, че монасите в скитовете имат само един параклис (до IX–X в. изобщо няма църква), а в Мурфатлар всяка отделна килия или две килии разполагат със собствен параклис (В-1 е свързана с килиите С-1 и С-2, а В-2 и В-3 с други три килии), без да смятаме сравнително големия храм В-4 (обр. 2 в, 4 б). Ето защо реалиите на описаната монашеска практика трябва да се търсят не в киновиите и скитовете, а в някои по-специфични монашески практики и на първо място келиотството и лавриотството⁵. Те се зараждат още през IV в., като първоначално бележат най-голяма популярност в египетските скални обители (*Patrich J.* 1995:4–22; *Rodley L.* 1985:237–238; *Brehier L.* 1949:530–532; *DACL.* 1929:1965–1976). Обикновено всеки келиот разполага със самостоятелна килия, а през Средновековието с кухня и параклис (*DACL.* 1929:1965–1966; *Rodley L.* 1985:237; *Patrich J.* 1995:11–16). Към V в. в Египет, Сирия и Палестина тази практика получава известно развитие, защото разположените наблизко в една местност келиоти формират структура, наумяваща Лавра (*Brehier L.* 1949:530–531, 547–551; *Rodley L.* 1985:237, not. 58–59; *Patrich J.* 1995:13–15, 26)

За целта си избират ръководител (авва) и си изграждат по-голям общ храм, където се събират за седмичните литургии и приемат причастие. Обичайно килиите на лавриотите и келиотите се намират наблизко или най-малкото на видимо разстояние една от друга (*Patrich J.* 1995:15). Въпреки големия размах в изграждането на киновии през VI в., стимулиран от Юстиниановото законодателство, келиотството и лаврите никога не губят популярност, особено що се отнася до Изтока (*Соколов И.* 1894:330; *Brehier L.* 1949:531, 539, 547–563; *Rodley L.* 1985:237–238.). Истинското им възрождение е след краха на иконоборството, защото през втората половина на IX и първата половина на X в. келиотите и лавриотите доминират в най-значителните византийски монашески средища като Олимп, Кападокия, Латра и пр. (*Соколов И.* 1894:313–314; *Brehier L.* 1949:547–563; *Rodley L.* 1985:237; *Papachrissanthou D.* 1987:158–168). Келиотите и Лаврите на Атон до края на X в. дават облика на най-големия балкански православен монашески център, който оказва несъмнено влияние върху духовния живот на Първото българско царство (*Соколов И.* 1894:216 сл.; *Brehier L.* 1949:547–551). Освен това се знае, че българският цар Петър I (927–969), известен със своето боголюбие и пристрастност към монасите (самият той завършва земния си път като монах), е в лична кореспонденция с един от идеолозите на лавриотите през X в. Павел Латрийски (*Brehier L.* 1949:546, 560; *Papachrissanthou D.* 1987:166–169; *ГИБИ*, 1964: 230). Затова не изключвам пряко или косвено, както известния Павел Латрийски, така и процесите в Атон, да са допринесли за популярността на келиотите и Лаврите по българските земи. Най-сетне, вече са коментирани някои съвпадения в планировката, украсата и литургичните особености на мурфатларските църкви и галерии, както и начина на строителство, с кападокийските скални обители (*Atanassov G.* 1996:113–124; *Атанасов Г.* 1999:282–284). Известно е, че последните също са под силното въздействие на Латра и латрийските монашески практики (*Brehier L.* 1949:560–562). Дори преките паралели не са изобщо сред кападокийските манастири, а точно сред обителите на келиотите Никита Стилит и Симеон Нови Стилит от IX–X в. Подобно на В-1 в Мурфатлар, те включват еднокорабни едноапсидни сводести параклиси и килия (*Rodley L.* 1985:188–192). На този фон Мурфатлар не е Лавра в класическия смисъл (*Костова Р.* 2000:135–136), защото обикновено лавриотите не разполагат с индивидуални параклиси. Същевременно има елементи, които наумяват лавриотската организация, но това по-скоро е нещо като Лавра, включваща няколко

⁵ Първоначалната ми идея, че Мурфатлар е обитаван от монаси идиоритми (*Atanassov G.* 1996:112) изглежда е спорна и сам я коригирах в нарочно изследване, отпечатано през 1999 г. (*Атанасов Г.* 1999:282–284). Почти едновременно с мен в статия публикувана през 2000 г., още по-убедително подобно становище защити и Р. Костова (*Костова Р.* 2000:135–136). Действително, според Л. Брейе и други автори идеоритмите се налагат през XIV в., но според Ив. Соколов, идеоритмията като начин на монашески живот е позната още на П. Латърски през X в. (*Соколов И.* 1894:339–340).

келиоти, всеки със собствена килия и миниатюрен параклис. На този фон и при тази тази хибридна монашеска организация в сектор В в Мурфатлар ще си позволя за въведа термина „Келиотска Лавра”. Общ изглежда е големият скален храм В-4, където са провеждани празничните литургии. За разлика от останалите лавриоти и келиоти, които са сравнително разпръснати, Мурфатлар е твърде компактен. В такъв смисъл се явява нещо средно между киновиите (като топография) и лаврите (като организация). Въпреки всичко на един по-късен етап в Мурфатлар се достига до формирането на малък общежителен (киновиален) манастир, като това се реализира на около 60 м в южна посока от входа към В-4 (обр. 1 а). Там идентифицираме сравнително голяма църква Е-3, а вляво от нея (северно) параклис Е-5 (обр. 2 г). Вдясно (южно) от църквата разпознаваме кухня–магерница с хромелно съоръжение за мелене, преса за вино и долапчета, обозначена като Е-1 (обр. 10), (*Barnea I, V. Bolcurescu. 1959:552–553*). Чрез стъпала се осъществява пряка връзка с трапезарията Е-2, разположена на нивото на църквата (обр. 10). Тя има апсида на източната стена, пред която по правило е мястото на игумена. Наосът на църквата е свързан с килия, разположена в северна посока, която може да се разглежда като игуменарница. Северно от нея и от параклиса Е-5 има още три свързани помежду си килии, снабдени с гробни камери. Комплексът е структуриран така, че килиите и параклиса да останат усамотени, а общомонашеските помещения, каквито са църквата, магерницата и трапезарията да са достъпни за външни лица. Забележително е, че точно пред вратите към църквата, магерницата и трапезарията, на малка площадка срещу киновия, е изидана самостоятелно правоъгълна постройка. Вероятно иде реч за странноприемница, приютяваща гости и поклонници.

При тази хоризонтална и вертикална планировка предлагам следната хронология и идентификация на структурите в скалната обител до Мурфатлар. Първо, за нуждите на установил се на това място монах (вероятно отшелник) са изсечени килията с крипта С-1 и съседният параклис В-1. Кога е станало това е трудно да се установи. Най-ранните успоредици на плана е сред кападокийските скални църкви, за съжаление датирани в широки хронологически граници от VIII до началото на Х в. Най-общо към втората половина на IX в. могат да се датират и най-ранните керамични фрагменти. Вероятността началото на обителта да е поставено в началото на IX в. от арианска секта в околностите на Томи, описана от У. Страбо си остава умозрителна (*Strabo U. 1851:927–928; Buchwald W. et al. 1963:527; Diaconu P., N. Petre. 1969:448–449*)⁶. Може би повече основания има идеята за християнска секта, уединила се далеч от големите религиозни и политически центрове на Първото българско царство след покръстването в средата на IX в. (*Georgiev P. 2004:425–436*). И това обаче все още е една хипотеза с все още спорни опорни репери.

Кратко време след установяването на монах в В-1 и С (това се разбира от близостта в стила и иконографията на графитите) тук се появяват негови последователи и поддръжатели. В съседство те изсичат два нови малки параклиса В-2 и В-3, които са пряко свързани с две двойки килии (обр. 2 б, 3 б). В тях се настаняват най-малко още двама монаси, които може би имат и послушник. Така в сектор В се обособява група келиоти под ръководството на старец-авва, които формират малка Лавра. За общите празнични литургии оформят нов, по-голям храм известен под кодовото наименование В-4 (обр. 2 в, 4 б). За разлика от останалите параклиси, съобразно целите, които изпълнява той е лесно достъпен не само за монасите от всички килии, но и външни посетители. Финалният етап е изпълнението на малкия киновиален манастир в сектор „Е”. По добре познати от агиографската литература практики това място започва да привлича боголюбиви християни, копнеещи да се отдадат на монашески подвизи. Вероятно под ръководството на стареца на лаврата, но сравнително отдалечено от нея в сектор „Е” те са организирани в малък общежителен манастир⁷. Сравнително по-малкото графити по стените и оформлението на олтарната преграда да църква Е-3 (за разлика от параклисите в сектор „В” тук е ниска) предполагат по-късна дата. Датата на разкритата кариера обаче продължава да бъде спорна. По мои теренни впечатления тя започва да функционира след завършването на манастира. Може ли обаче пред вратите на действащите манастирски храмове да се вадят камъни в промишлени размери, които редом с всичко останало нарушават комуникационните връзки? Ако сечените каменни блокове действително за ползвани за изграждането

⁶ Трябва да се уточни обаче, че монасите, които формират Лавра (лавриоти), подобно на келиотите живеят автономно, имат общ ръководител, провеждат общи празнични литургии в общ храм, но доколкото ми е известно не разплагат с индивидуални църквици (параклиси) в съседство с килиите. (*Patrich J. 1995:13–15, 26, 122–138; Papachrissanthou D. 1987:165–168*).

⁷ Прочее, не е изключено да става въпрос не за Томи (Констанца), който не съществува реално между края на VII и Х в., а за топонима Томи на Кримското черноморие, който според И. Чучуров е регистриран в изворите през VIII–IX в. (*Чучуров И. 1980:126, бел. 318*). За реалното присъствие на готи в Крим през VI–IX в. (*Щукин М. 2005:422–468*).

на каменния добруджански вал, то кариерата е започнала да функционира преди средата на Х в. Действително според надписа от 943 г., открит до с. Мирча вода, валът вече е ползван като отбранително съоръжение от местния български управител Жупан Димитър (*Рашев Р.* 1982:160, 174). Това на практика означава, че животът в обителта е нарушен от каменната кариера още преди средата на Х в. Ако обителта е съсредоточие на сектанти, то подобно драстично отношение към обитателите и от страна на централната власт в православното българско царство и в първата половина на Х в. е възможно. Разбира се, има вероятност оформянето на монашеската обител да е реализирано по време и малко след работата в кариерата около границата между IX–X в., когато някои учени датират издигането на каменния вал (*Рашев Р.* 1982:160, 174). Тогава остава да се отговори на въпроса защо е избрано толкова непрегледно място, максимално утвърждаващо комуникациите между различните монашески структури. Обикновено скалните манастири и манастирите въобще се изграждат в най-привлекателни местности, наситени с природни красоти. Прочее, остават и други въпросителни по разчитането на този своеобразен „Криминален роман”, наречен Мурфатлар. Примерно в Североизточна България и Добруджа са проучени десетки скални манастири от Х в. (*Шкорпил К. и Х.* 1892:5–20; *Маргос А.* 1983:127–128; *Атанасов Г.* 1984:91–98; *Атанасов Г.* 1986:9–11; *Атанасов Г.* 1989:53–56; *Атанасов Г.* 1990 а:9–12; *Атанасов Г.* 1991:28–29; *Атанасов Г.* 1991 а:33–43; *Атанасов Г.* 1993:122–143, обр. 1; *Атанасов Г.* 1999:286–290, табл. II, IV; *Атанасов Г.* 2004:19–28; *Атанасов Г.* 2007:109–118, 186–201; *Chiriac C.* 1988–1989:149–168, fig. 2–3; *Chiriac C., T. Papasima.* 2000:222–231), някои по-големи от Мурфатлар, но никъде не е регистрирано такова голямо количество керамика⁸. В близките (по география и хронология) скални обители по Канагьол – Дрисктра също се откриват графити, то там те са десетки, докато в Мурфатлар са стотици. Плановата схема и архитектурата на обителите в Мурфатлар са също без аналог в региона. На какво се дължи тази уникалност – само на меката и лесна за моделиране скала или културни влияния от няколко посоки (България, Изтока, Кападокия, Крим ?!) все още не е отговорено с достатъчна категоричност и изчерпателност. Без съмнение обаче, това е много посещавано място, въпреки отдалечеността и изолираността, защото за разлика от манастирите край Канагьол и Суха в близост няма големи селища и градове-крепости. Даже ако съдим по керамиката и графитите това е най-посещаваната скална обител през Х в. в Добруджа и изобщо в земите на Първото българско царство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов Г.* 1984. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИИМВ, 20, 91–98.
- Атанасов Г.* 1986. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 6, 9–14.
- Атанасов Г.* 1989. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИИМВ, 25, 54–62.
- Атанасов Г.* 1990. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 193–215.
- Атанасов Г.* 1990 а. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София.
- Атанасов Г.* 1991. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 28–50.
- Атанасов Г.* 1991 а. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 33–43.
- Атанасов Г.* 1993. Ранносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИИМВ, 29, 122–143.
- Атанасов Г.* 1999. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, III. София, с. 181–199.
- Атанасов Г.* 2004. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. – Силистра.
- Атанасов Г.* 2007. Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново.
- ГИБИ.* 1964. Гръцки извори за българската история, V. София.
- Дончева-Петкова Л.* 1977. Българска битова керамика през Ранното средновековие. – София, БАН.
- Йотов В., Г. Атанасов.* 1998. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. – София.

⁸ Впрочем, въз основа на анализ на житията на св. Иван Рилски и изследвания на скалната обител в Крепча, вече е обърнато внимание, че съчетаването на лавриотските и киновиалните практики в българските манастири през Х в. е обичайно явление (*Костова Р.* 2005:120–127; *Костова Р.* 2005 а:289–298).

⁹ Обикновено керамичните фрагменти около близките скални манастири по Канагьол, Думбравени и Суха река се измерват с десетки, а в Мурфатлар с хиляди

- Костова Р.* 1996. Една хипотеза за поклонничеството в България през X век. – *Българите в Северното Причерноморие*, 5, 149–172
- Костова Р.* 2000. Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – *Българите в Северното Причерноморие*, 7, 131–152.
- Маргос А.* 1983. Средновековни скални манастири по Суха река. – *ИНМВ*, 19, 126–130.
- Николова Б.* 2006. Данни за поклонничеството и неговите прояви в средновековна България. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. Изд. СУ “Св. Кл. Охридски”. София, 791–810.
- Овчаров Д.* 1975. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар. – *Археология*, 3,2–8.
- Овчаров Д.* 1982. Български средновековни рисунки – графити. – София, БАН.
- Рашиев Р.* 1982. Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). – Варна.
- Рашиев Р.* 2006. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни. – *Археология*, 1–4, 65–75.
- Соколов И.* 1894. Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начало XIII вв. (842–1204). – Казань.
- Чучуров И.* 1980. Византийские исторические сочинения. – Москва.
- Шкорпил К, и Х.* 1892. Северноизточна България в географическо и историческо отношение. – СБНУ, VIII, 49–56.
- Шукин М.* 2005. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. – Санкт-Петербург.
- Atanassov G.* 1996. Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobrudja. – *Byzantinoslavica*, LVI,
- Barnea I.* 1962. Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (Dobrogea). – *SCIV*, 2,
- Barnea I.* 1981. Christian Art in Romania, 2. – Bucurest.
- Barnea I., V. Bîlcurescu.* 1959. Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V,
- Barnea I., Ș. Ștefănescu.* 1971. Din istoria Dobrogei. 3. – București.
- Beševliev V.* 1977. Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi–Murfatlar. – *ИНМВ*, XIII,
- Buchwald W et al.* 1963. *Buchwald W, A. Hohlweg, O. Prinz.* Tusculum-Lexicon. – München.
- Georgiev P.* 2004. L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter. – In: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Brăila,
- Diaconu P., N. Petre.* 1969. Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). – *Dacia*, XIII.
- DACL.* 1929. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie, IX. – Paris.
- DACL.* 1935. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie, XII. – Paris.
- Morgan C.* 1942. The Byzantine Pottery. – Corint XI. Cambridge–Massachusetts.
- Papachrissanthou D.* 1987. La vie monastique dans le champagne Byzantines de VIIIe au XIe siècles. – *REB*, 45,
- Patrich J.* 1995. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. – Washington.
- Popkonstantinov K.* 1987. Les inscription du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: *Dobrudza. Etudes ethnoculturelles*. Sofia, 115–145.
- Restle M.* 1967. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. I. – Recklinghausen, ако не е книга – сложи страници
- Restle M.* 1978. Kappadokien. – *RLBK (Reallexikon zur byzantinischen Kunst)*, I-23, Stuttgart,
- Rodley L.* 1985. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. – Cambridge.
- Strabo W.* 1851. De rebus ecclesiasticis, VII. – In: *PL (Patrologiae cursus completus, series Latina)*, 114,
- Stevenson R.* 1947. The Pottery. – In: *The Great Palace of Byzantine Emperors*, I. – Oxford.
- Talbot-Rice D.* 1930. The Byzantine Glazed Pottery. – Oxford.
- Teteriatnikov N.* 1996. The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. – Rome.
- Verzone P.* 1962. Le monastère de Acik serai in Cappadocia. – *CA (Cahiers archéologiques)*, XIII.

ENCORE UNE FOIS DE LA DATATION ET DE L'ORGANISATION DES MOINES DANS LE MONASTÈRE RUPESTRE DE MURFATLAR (BASARABI)

Georgi Atanasov – Silistra
(Résumée)

Cet ermitage rupestre se trouve à 20 km sud-ouest de Constanta, direction Drustar. Dans la carrière de pierre, découverte au début du Xe siècle pour la construction du remblai de pierre de Dobroudja, ont été taillées six églises, trois cryptes avec des cellules, deux cellules sans cryptes et quatre galeries souterraines de communication qui les relient. D'après la nomenclature proposée par I. Barnea les églises sont B-1, B-2, B-3, B-4, E-3 et E-5, les cryptes avec des cellules sont C-1, et C-2 et E-4, les cellules sont E-1 et E-2, respectivement les galeries souterraines sont G-1-4. Il faut marquer que les églises de Murfatlar sont nombreuses, mais de petites dimensions à l'exception des temples B-4 et E-3. Elles se ressemblent par le plan (églises à une abside, à une nef, chapelle à voûte) et qui ont de larges porches. Une autre spécificité est la forme ronde, les clôtures compactes et la disposition des tables de l'autel dans les absides mêmes. Dans ce sens elles n'ont pas de parallèles directs avec les autres églises rupestres en Bulgarie et sont orientées plutôt vers les églises rupestres de la région de Kapodokia du VIIIe-Xe siècle. Même le plan et la présentation de l'église rupestre B-1 (peut-être la plus ancienne) à Murfatlar en pleine mesure répètent les églises rupestres de la région de Kapodokia du IXe siècle à Gyulyu dere. Pour les églises rupestres de la région de Kapodokia des VIIIe-IXe siècle sont caractéristiques les vasques taillées (les cuves) de lavage rituel et la peinture monochrome pittoresque architectonique qu'on peut voir dans l'église rupestre de Murfatlar B-4. Sur ce fond on peut faire des suppositions à propos des influences culturelles de Kapodokia dans la présentation et la décoration de certains ermitages à Murfatlar. Elles pourraient être le résultat de contacts ou bien du passage de la population protobulgare venant de la Crimée où les influences capodociennes dans l'architecture des églises sont encore plus distinctes et documentées dans les sources écrites. À part ça, on sait qu'au Moyen âge dans les ermitages monastiques arrivent et résident des moines de différentes ethnies. Cela est perceptible aussi dans les multiples inscriptions à Murfatlar. En effet, les textes protobulgares cyrilliques, glagolitiques runiques sont nombreux mais il existe aussi des inscriptions grecques. Déterminément les moines bulgares représentent la majorité et cela est évident non seulement des textes, mais aussi des centaines de dessins et signes -graffitis avec des parallèles multiples à Pliska, Preslav, Drastar et les ermitages rupestres le long de Kanagyol. À part les inscriptions, les dessins et les signes graffitis, une marque importante pour la datation, représentent les nombreux fragments en céramique et les vases reconstruits. Généralement tous ces vases sont faits sur une roue de potier lente, en distinguant quatre groupes de vases – pots à décoration incise (entaillée) et des marques en relief sur le fond, des pots en argile pure, d'une surface de couleur grise noire, luisante, des vases d'argile claire, faits sur une roue lente couverts (ou dessinés) d'engoba rouge, des vases faits sur une roue lente couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé et tara, incluant une dizaine de fragments (surtout des anses d'amphores). Ces types de céramique sont bien connus des centres protobulgares en Bulgarie de nord-Est et de Dobroudja et grâce aux vases provenant de complexes fermés, sont datés entre la fin du IXe siècle et la deuxième moitié du Xe siècle. En effet, la céramique de couleur grise noire et d'engoba rouge a un terminus ante quem de diffusion vers le milieu du Xe siècle. En plus, des fragments de pots et de brocs de couleur grise-noire avec un ornement brillant, réticulaire, des vases d'argile blanche faits sur une roue lente, couverts d'engoba rouge (notamment un broc presque entièrement conservé), certains types de cruches glacées ayant la forme d'une amphore et des pots avec des parois et des fonds épais d'argile possédant des additions et une décoration profondément incise couvrant tout le corps, ont leurs parallèles dans le complexe céramique de Pliska et dans d'autres centres protobulgares de la deuxième moitié du IXe siècle mais certains continuent à être diffusés après le début du Xe siècle. Pourtant, si c'est seulement à la base du complexe céramique que nous devons déterminer le début de l'habitat dans le monastère rupestre de Murfatlar, alors pour le moment nous pouvons indiquer la période entre le milieu du IXe siècle et le début du Xe siècle. Sans doute, tous les types de céramique découverts à Murfatlar sont le plus largement diffusés au Xe siècle. Il faut mentionner aussi la presque totale absence de céramique travaillée sur une roue rapide (y compris celle glacée et engobée) ainsi que des pots faits sur une roue lente, décorés seulement de petites fossettes sous la gorge. Les types mentionnés pénètrent en masse en Bulgarie de Nord Est et en Dobroudja au cours des dernières décennies du Xe siècle lors de l'invasion de ces territoires par les armées de Jean Tzimisce et surtout 1000 ans plus tard quand ces territoires font partie des territoires de la Byzance. On peut associer à l'import de Byzance une dizaine de fragments provenant d'amphores arrondies de forme de poire (surtout des anses), ainsi qu'un fragment de céramique d'argile blanche „de Constantinople”, fait sur une roue rapide (il n'est pas évident s'il provient d'un vase à décoration imprimée ou dessinée) avec émail vert clair, datés dans les limites du Xe siècle. Ayant en vue tout cela et si nous nous fions au complexe céramique de Murfatlar, alors le terminus ante quem d'habitat peut être reporté vers la deuxième moitié – la fin du Xe siècle. En effet dans trois des inscriptions en cyrillique, certains auteurs voient des dates de la fin du Xe siècle mais lors d'une lecture plus attentive des textes il s'avère que de telles dates n'existent pas. Voilà pourquoi on peut se poser la question si l'ermitage de Murfatlar n'est pas abandonné encore au temps des campagnes du prince russe et de varègue Svetoslav de Kiev. En 968–971 avec une grande armée il a surmonté le remblai de pierres de Dobroudja près duquel se trouve le monument de Murfatlar. Si des moines continuaient à habiter les églises et les cellules on y trouverait sans doute des types céramiques caractéristiques de la fin du Xe siècle et le début du XIe siècle, si souvent découverts dans des forteresses et sites voisins – Constanta, Kapidava, Pacuiul lui soare, Dervent, Drastar, Vetren, Skala, Tsar Asen, Ruyno.

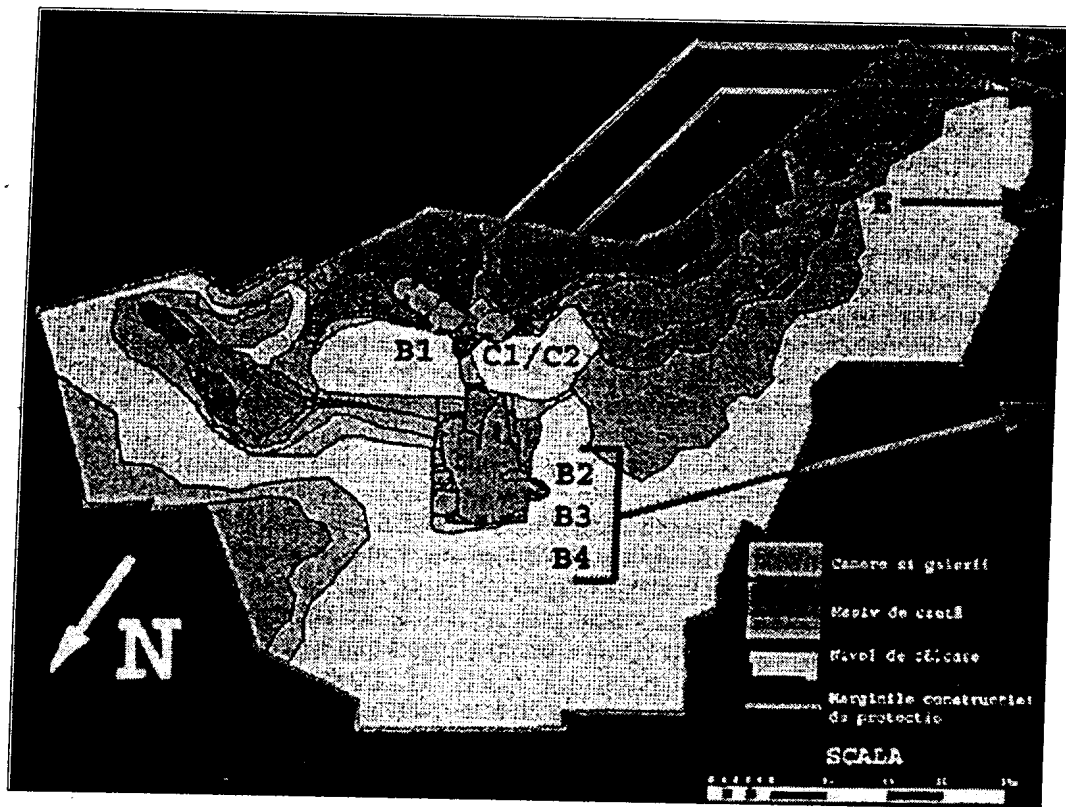
Les premiers chercheurs encore, remarquent le nombre extraordinaire d'églises à Murfatlar. Malgré cela, eux ainsi que leurs adeptes ne refusent pas à l'idée que Murfatlar représente un monastère rupestre résidentiel. À la base de certains de monastères rupestres étudiés en Asie Mineure, Egypte, Italie de Sud, la Crimée et les Balkans, on connaît bien les plans des monastères résidentiels (kinoviales ou avec des réfectoires) du IXe-XIe siècle, mais dans le secteur „B” à Murfatlar il n'y a rien de pareil. Il y manquent les grands katolikon, les réfectoires, les dortoirs communs des moines ou bien les cellules rangées l'une après l'autre ainsi que d'autres spécificités encore pour pouvoir accepter qu'il s'agit d'un monastère – kinovial dans le sens traditionnel du mot.

À la différence de I. Barnia, je pense que dans le secteur „B” ont fonctionné en même temps les quatre églises avec quatre cellules. Voilà pourquoi j'ai supposé que Murfatlar a été habité par un groupe de keliotes, chacun seul, à l'aide d'un donateur et les ouvriers bâtisseurs locaux, engagés dans la construction du remblai (l'époque de la construction du remblai et de la taille de l'ermitage semblent presque coïncider) taille une cellule à habiter et sa propre chapelle. Il est significatif que les chapelles soient très petites (entre 3.3 et 8.5 m²) et une seule église B-4 est plus ample (environ 25m²). Voilà pourquoi j'admets que dans le secteur „B” à Murfatlar, il n'existe pas de monastère dans le sens traditionnel de ce mot (plus exactement éinovial), mais il s'agit d'un ermitage, rassemblant un groupe de moines autonomes. À première vue il rappelle les scythes très populaires justement au Xe siècle. D'ordinaire le scythe est composé de quelques cellules. Les moines, eux-mêmes choisissent leur tuteur spirituel mais ils profitent d'une certaine indépendance dans leur vie personnelle et spirituelle. En dehors de ça, vers le Xe siècle ils ont déjà leur propre église, principe, règlementée dans une des nouvelles de Vasilii I de Macédoine. Enfin les scythes proviennent et sont en relation de filiation avec un grand éinovii duquel ont une certaine dépendance. Près de Murfatlar portant, il n'est pas enregistré un pareil monastère important du IXe-XIe siècle pour pouvoir affirmer qu'il s'agit d'un scythe filiale. J'ai déjà mentionné que les moines dans les scythes ont une seule chapelle (jusqu'au IXe-Xe siècle il n'existent pas d'église du tout) et à Murfatlar chaque cellule séparée ou toutes les deux chapelles disposent de leur propre chapelle (B-1 étant liée aux cellules C-1 et C-2, et B-2 et B-3 aux trois autres cellules) sans prendre en compte le temple relativement grand B-4. Voilà pourquoi on doit chercher les réalia de la pratique monastique décrite non pas dans les éinovii et les scythes mais dans certaines pratiques monastiques plus spécifiques et en premier lieu keliots et lavriots. Ils apparaissent dès le IVe siècle en marquant une très grande popularité tout d'abord dans les ermitages rupestres égyptiens. D'ordinaire chaque keliot dispose de cellule individuelle et au Moyen âge d'une cuisine et chapelle. Vers le Ve siècle en Égypte, Syrie et Palestine cette pratique a un certain développement parce que les keliots disposés en proximité dans une localité forment une structure rappelant une Laure. Dans ce but ils choisissent un conducteur (*abba*) et bâtissent un temple commun plus grand où ils se réunissent pour les liturgies hebdomadaires et pour la communion. En principe les cellules des keliots et lavriots se trouvent en proximité l'une de l'autre ou au moins à une distance visible. Malgré la grande envergure dans la construction des éinovii au VIe siècle stimulée par la législation d'Ustinian le Grand, les *keliotes* et les Laures ne perdent jamais de popularité surtout quand il s'agit de l'Orient. Leur vraie renaissance est après le krach des iconoclastes parce qu'au cours de la deuxième moitié du IXe siècle. et la première moitié du Xe siècle. keliots et lavriots prédominent dans les centres monastiques byzantins, les plus importants comme Olympe, Cappadoce, Latra etc. Les keliots et lavriots d'Aton jusqu'à la fin du Xe siècle créent l'image du plus grand centre monastique orthodoxe des Balkans qui influence sans doute la vie spirituelle du Premier royaume bulgare. À part ça, on sait que le tzar bulgare Petar I (927-969), connu par son amour envers Dieu et sa partialité envers les moines (lui-même terminant sa vie terrestre comme moine) est en correspondance personnelle avec un des idéologues des lavriots au Xe siècle. Paul de Latra. Voilà pourquoi je n'exclus pas directement ou indirectement que le célèbre Paul de Latra ainsi que les processus à Aton aient contribué à la popularité des keliots et des Laures sur les territoires bulgares. Voilà pourquoi je n'exclue pas directement ou indirectement le célèbre Paul de Latra ainsi que les processus à Aton aient apporté à la popularité des keliots et des Laures sur le territoire bulgare. Enfin, on a déjà commenté certaines coïncidences dans les plans, la décoration et les particularités liturgiques des églises et des galeries ainsi que de la manière de construction avec ceux des ermitages rupestres de Cappadoce. On sait que ces derniers étaient aussi sous la forte influence de Latra et de ses pratiques monastiques. Même les parallèles directs qu'on découvre ne sont pas en général avec les monastères de Cappadoce, mais justement avec les ermitages des keliots Nikita Stilit et Simeon Neuv Stilit du IXe-Xe siècle. Pareillement à B-1 à Murfatlar ils incluent des chapelles et des cellules à une nef, à une abside, voûtées. Sur ce fond Murfatlar n'est pas une Laure dans le sens classique du mot parce que d'ordinaire les lavriots ne disposent pas de chapelles individuelles. En même temps il y a des éléments qui rappellent l'organisation des Laures mais c'est plutôt „quelque chose” comme Laure qui comprend quelques keliots, chacun ayant sa propre cellule et chapelle miniature. Ayant en vue tout cela et surtout cette organisation monastique hybride dans le secteur B à Murfatlar, je me permets d'introduire le terme „Laure des keliots”. Il paraît que le grand temple B-4 a été commun et ici s'y tenaient les liturgies festives. À la différence du reste des lavriots et keliots qui sont relativement dispersés, Murfatlar est très compacte. Dans ce sens il s'avère quelque chose d'intermédiaire entre les kinovial (en tant que topographie) et les laures (entant qu'organisation). Malgré tout, à une étape postérieure, à Murfatlar on arrive à former un petit monastère résidentiel (kinovial) à 60 m, direction Sud de l'entrée vers B-4. Ici, nous y identifions une église relativement grande E-3 et à gauche d'elle (au Nord) la chapelle E-5. À droite (au Sud) de l'église on peut reconnaître la cuisine – réfectoire monastique avec un équipement de mouture, une presse à vin et des armoires, indiquée comme E-1. Au moyen de marches est réalisée la communication directe avec la salle à manger B-2, disposée au niveau de l'église. Elle a une abside au mur Est devant lequel en règle générale se trouve la place du supérieur (le prieur). Le naos de l'église est lié à une cellule, disposée en direction Nord, qui peut être considérée comme igoumenarnitsa. Au Nord d'elle et de la chapelle E-5 il y a encore trois cellules entrelées, munies de chambres mortuaires. Le complexe est structuré de telle manière que les cellules et la chapelle puissent rester

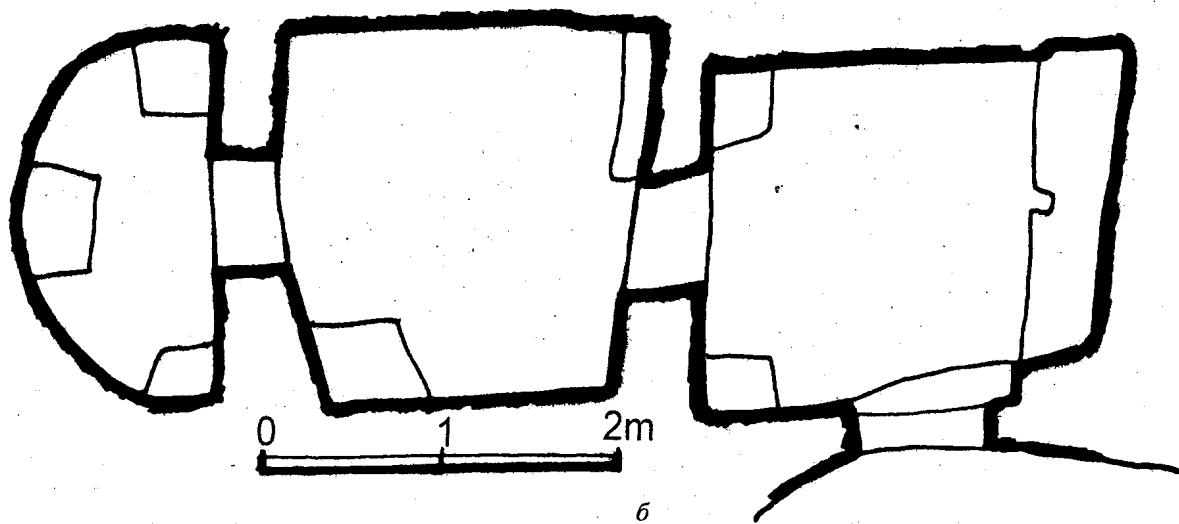
isolées et les locaux communs, comme l'église, la cuisine monastique et le réfectoire soient accessibles aux personnes extérieures au monastère. Il est significatif que juste devant les portes menant vers l'église, la cuisine monastique et le réfectoire, sur un petit perron en face du kinovii, est bâtie une construction rectangulaire, individuelle. Il s'agit peut-être d'une auberge pour les hôtes et les pèlerins.

Ayant en vue cette planification horizontale et verticale, je propose la chronologie et l'identification suivantes des structures dans l'ermitage rupestre près de Murfatlar. Premièrement, pour les besoins d'un moine installé ici (probablement ermite) on a taillé la cellule avec la crypte C-1 et la chapelle voisine B-1. Il est difficile de constater quand tout cela s'est passé. Les parallèles les plus anciennes du plan sont avec les églises rupestres de Cappadoce, malheureusement datées dans des limites chronologiques très larges, du VIIIe siècle au début du Xe siècle. Plus généralement, on peut dater aussi vers la deuxième moitié du IXe siècle les fragments céramiques les plus anciennes. La probabilité que le début de l'ermitage ait été mis au début du IXe siècle par la secte ariane dans les environs de Tomi, décrite par U. Strabo, reste spéculative. Il paraît qu'il y a plus de raison dans l'idée d'une secte chrétienne, isolée loin des grands centres religieux et politiques du Premier royaume bulgare après la conversion au milieu du IXe siècle. Pourtant, cela aussi représente encore une hypothèse avec des repères discutables.

Peu après l'installation du moine à B-1 et C (cela est évident de la similitude des styles et de l'iconographie des graffitis) il y apparaissent ses adeptes et imitateurs. Dans le proche voisinage ils taillent deux nouvelles petites chapelles B-2 et B-3, liées directement à un couple de deux cellules (B-2 avec b-c et B-3 avec d-e). Il s'y installe au moins encore deux moines ayant peut-être aussi un novice. Ainsi dans le secteur B se forme un groupe de keliots sous la conduite d'un vieillard-avva qui créent une petite Laure. Pour les liturgies festives communes on a formé un temple plus grand, connu sous la dénomination codée B-4. À la différence des autres chapelles, conformément aux buts qu'il remplit, il est facilement accessible non seulement aux moines de toutes les cellules mais aussi à tous les visiteurs extérieurs. L'étape finale est la réalisation du petit monastère kinovial dans le secteur „E”. D'après les pratiques, bien connues de la littérature hagiographe, cet endroit commence à attirer des chrétiens fidèles, désirant se vouer aux exploits monastiques. Probablement sous la conduite du vieillard de la Laure, mais relativement loin d'elle, dans le secteur „E” ils sont organisés dans un petit monastère résidentiel. Le nombre relativement plus petit de graffitis aux murs et la forme de la barrière de l'autel de l'église E-3 (à la différence des chapelles, dans le secteur B elle est basse) présupposent une date postérieure. La date de la carrière découverte, portant continue à être discutable. D'après mes impressions reçues sur place, elle commence à fonctionner après l'achèvement du monastère. Mais est-il possible de creuser sur le terrain devant les portes des temples monastiques fonctionnant, pour se procurer de pierres en quantité industrielles et en plus empêcher les communications? Si les blocs de pierre taillés ont été vraiment utilisés pour la construction du remblai de pierre de Dobroudja, alors la carrière aurait commencé à fonctionner avant le milieu du Xe siècle. En effet, d'après l'inscription de 943, découverte près du village de Mircea voda le remblai a été déjà utilisé comme équipement de défense par le gouverneur local Jupan Dimitar. Cela signifie que la vie dans l'ermitage a été détériorée par la carrière de pierre avant le milieu du Xe siècle. Si l'ermitage a été le centre de sectaires, alors une pareille attitude drastique envers ses habitants de la part du pouvoir central, dans le royaume bulgare orthodoxe, au cours de la première moitié du Xe siècle, est aussi possible. Bien sûr, il est possible que la formation de l'ermitage monastique soit réalisée au temps et un peu après le travail dans la carrière, dans les limites du IXe-Xe siècle, quand certains scientifiques datent la construction du remblai en pierre. Alors il reste de répondre à la question, pourquoi on a choisi un endroit si peu attrayant, empêchant au maximum les communications entre les différentes structures monastiques. En principe, on construisait les monastères rupestres dans des sites attrayants et pittoresques. D'ailleurs, il reste d'autres questions qui cherchent leurs réponses, pour pouvoir découvrir les secrets de ce singulier „Pollard” appelé Murfatlar. Par exemple, en Bulgarie de Nord-Est et en Dobroudja on a étudié des dizaines de monastères rupestres du Xe siècle certains plus grands que Murfatlar, mais nulle part on n'a pas enregistré une si grande quantité de céramique. Dans les ermitages rupestres semblables (de point de vue géographie et chronologie) près de Kanagyol-Dristra on découvre aussi des graffitis mais des dizaines, tandis qu'à Murfatlar ils sont des centaines. Le schéma du plan et l'architecture des ermitages à Murfatlar sont aussi sans analogues dans la région. À quoi est dû ce fait – est-ce seulement au rocher mou et facile à modeler ou bien aux influences culturelles venant de quelques directions (Bulgarie, l'Orient, Cappadoce, la Crimée?!) on n'a pas encore une réponse catégorique, explicite et détaillée. Pourtant, sans doute, cet endroit fréquemment visité malgré l'éloignement et l'isolement parce qu'à la différence des monastères près de Kanagyol et Suha, en proximité il n'y a pas de grands centres d'habitation et des villes-fortereses. Même si l'on juge d'après la céramique et les graffitis, c'est l'ermitage le plus visité au Xe siècle en Dobroudja et en général dans les territoires du Premier royaume bulgare.

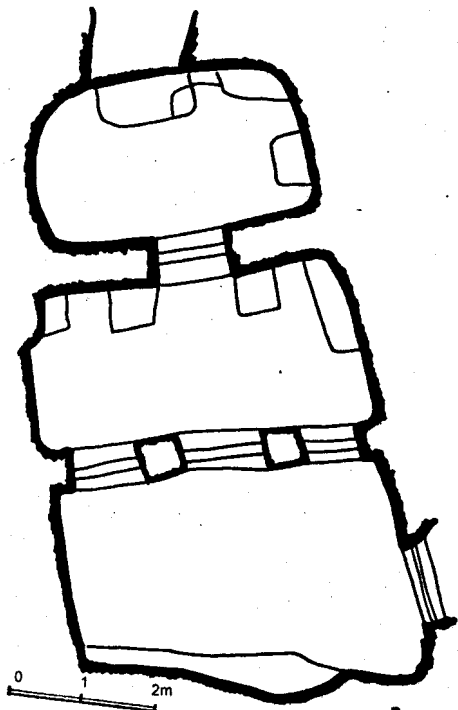

a

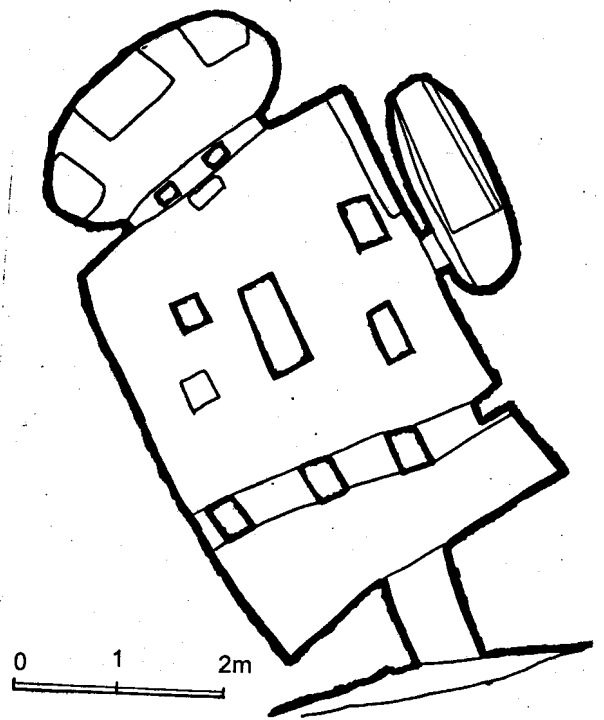

b

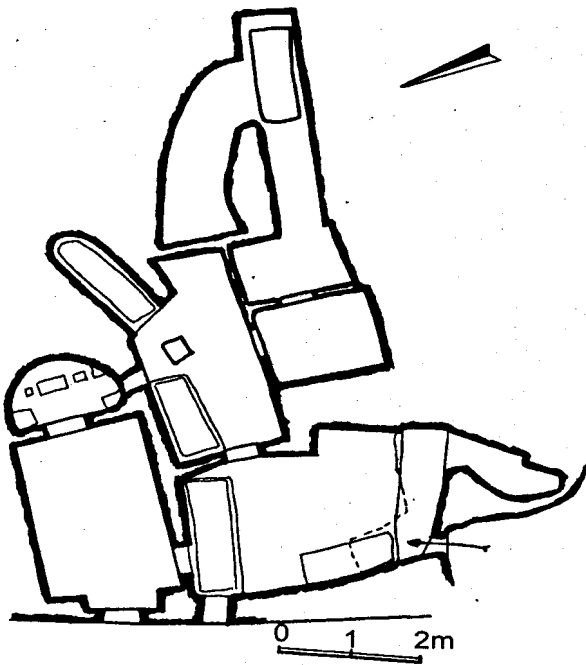
Обр. 1. а. Общ план на скалната обител до Мурфатлар,
 б. План на църква B-1 (по Barnea I. 1981)
 Fig. 1. а. Monastère rupestre près du Murfatlar,
 б. Plan de l'église rupestre B-1 (d'après Barnea I. 1981)

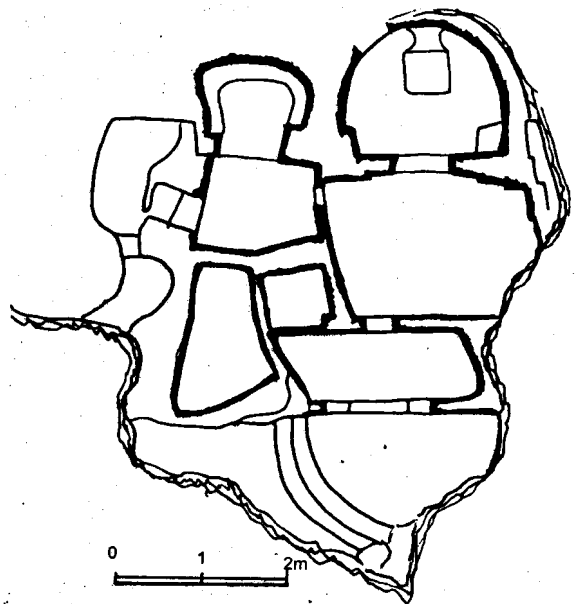
a

в

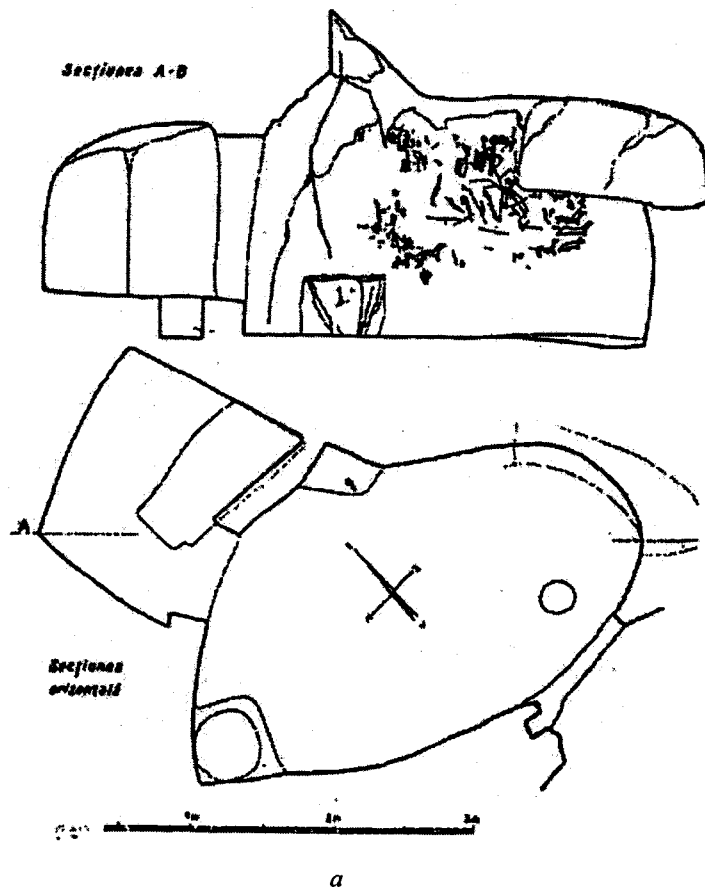

б

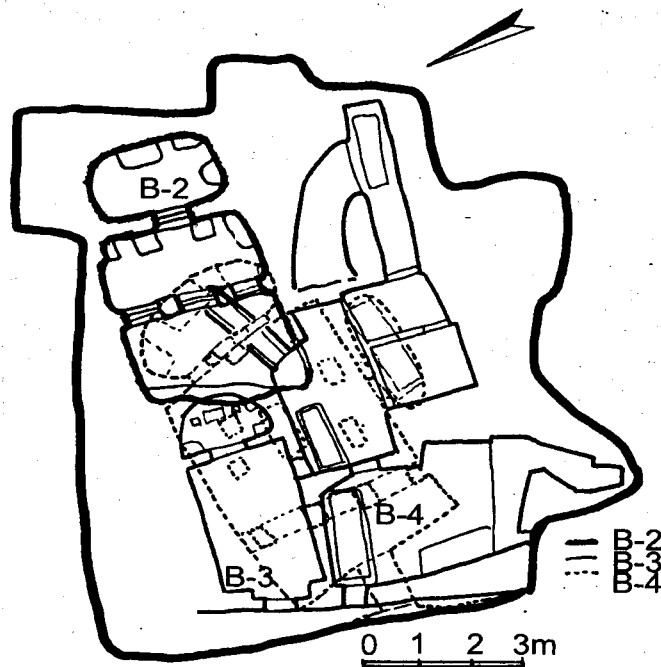

г

Обр. 2. а. План на църква B-2, б. План на църква B-3,
 в. План на църква B-4, г. План на църква E-5 и параклис E-3 в сектор E
 Fig. 2. a. Plan de l'église rupestre B-2, б. Plan de l'église rupestre B-3
 в. Plan de l'église rupestre B-4, г. Plan de l'église rupestre E-3 et E-5

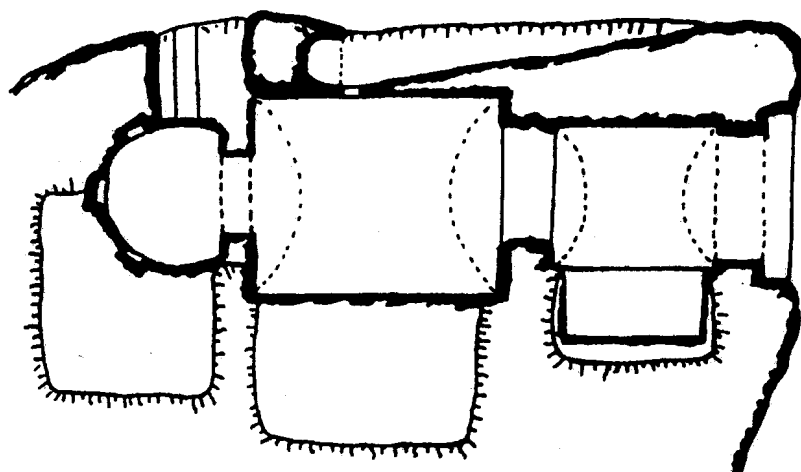

a

б

Обр. 3. а. План на килия-крипта С-1 (по Barnea I. 1981),
 Обр. 3. б. Общ план на сектор В
 Fig. 3. а. Plan de cellule avec une crypte – С-1 (d'après Barnea I. 1981),
 б. Plan de l'églises rupestres en sector В

a

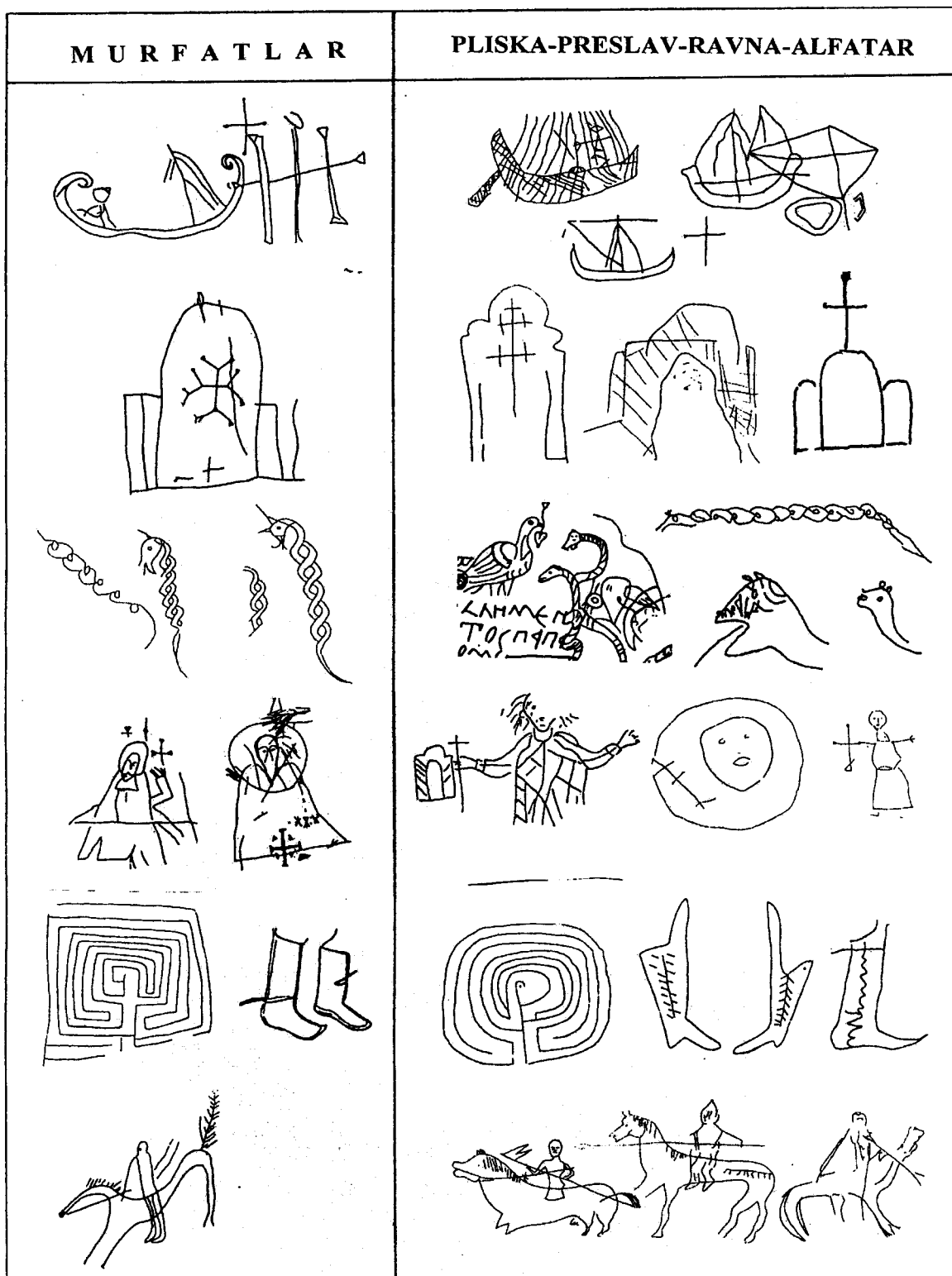

б

в

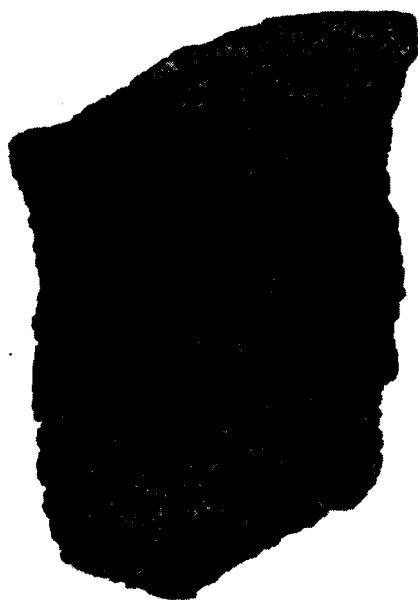
Обр. 4. а. План на кападокийска скална църква от IX в. в „Гюлю дере“, б. Интериор на църква В-4, в. Едноцветна архитектурна живопис над олтарната преграда на църква В-4.
 Fig. 4. а. Plan de l'église rupestre „Gyulyu dere“ – Kapodokia du IXes. (d'après Rodley L. 1985)
 б-в. L'église rupestre В-4

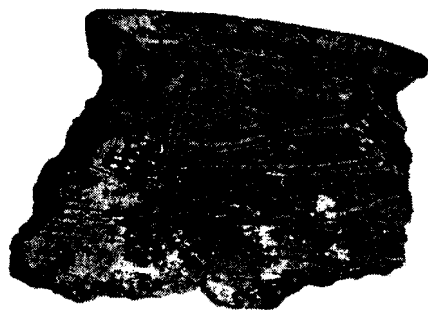
Обр. 5. Сравнителна таблица с рисунки-графити от Мурфатлар и старобългарските центрове от X в. – Плиска, Преслав, манастира до Равна и скалните манастири по р. Канагьол в района на гр. Алфатар
 Fig. 5. Les signes-graffitis de Murfatlar et les analoges de Pliska, Preslav, Ravna et Alfatar

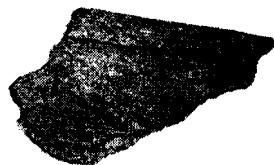
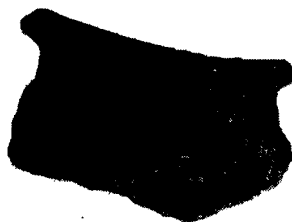
a

b

c

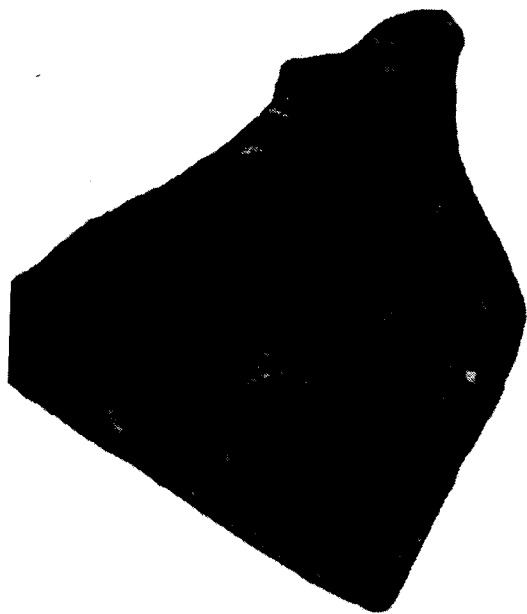

d

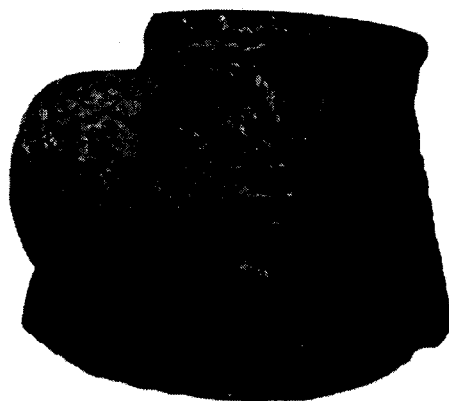
Обр. 6. а-г. Старобългарска керамика на бавно колело с врязана украса от края на IX – средата на X в.

Fig. 6. a-g. Vases-pots à décoration incise de Murfatlar

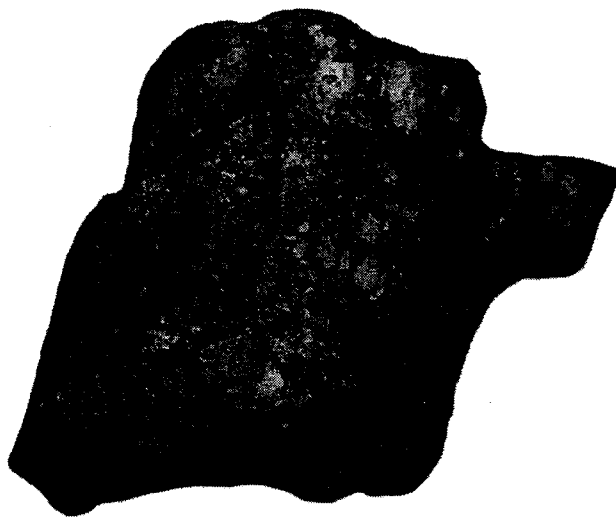

a

б

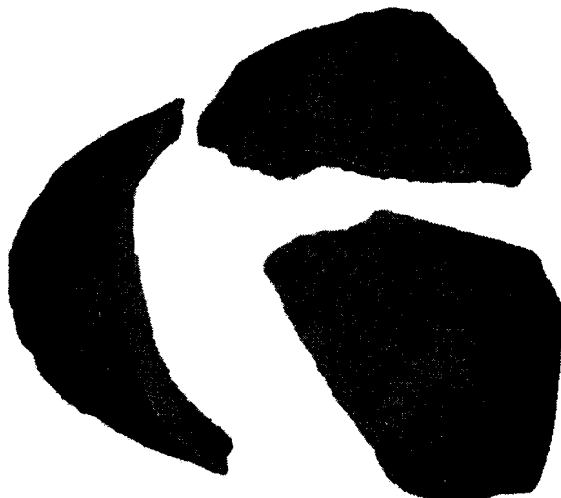
в

Обр. 7. а-в. Старобългарска сивочерна керамика на бавно колелѝс излъскани ивици от края на IX – първата половина на X в. от Мурфатлар

Fig. 7. а-в. Vases-pots de couleur grise noire, luisante de Murfatlar

a

b

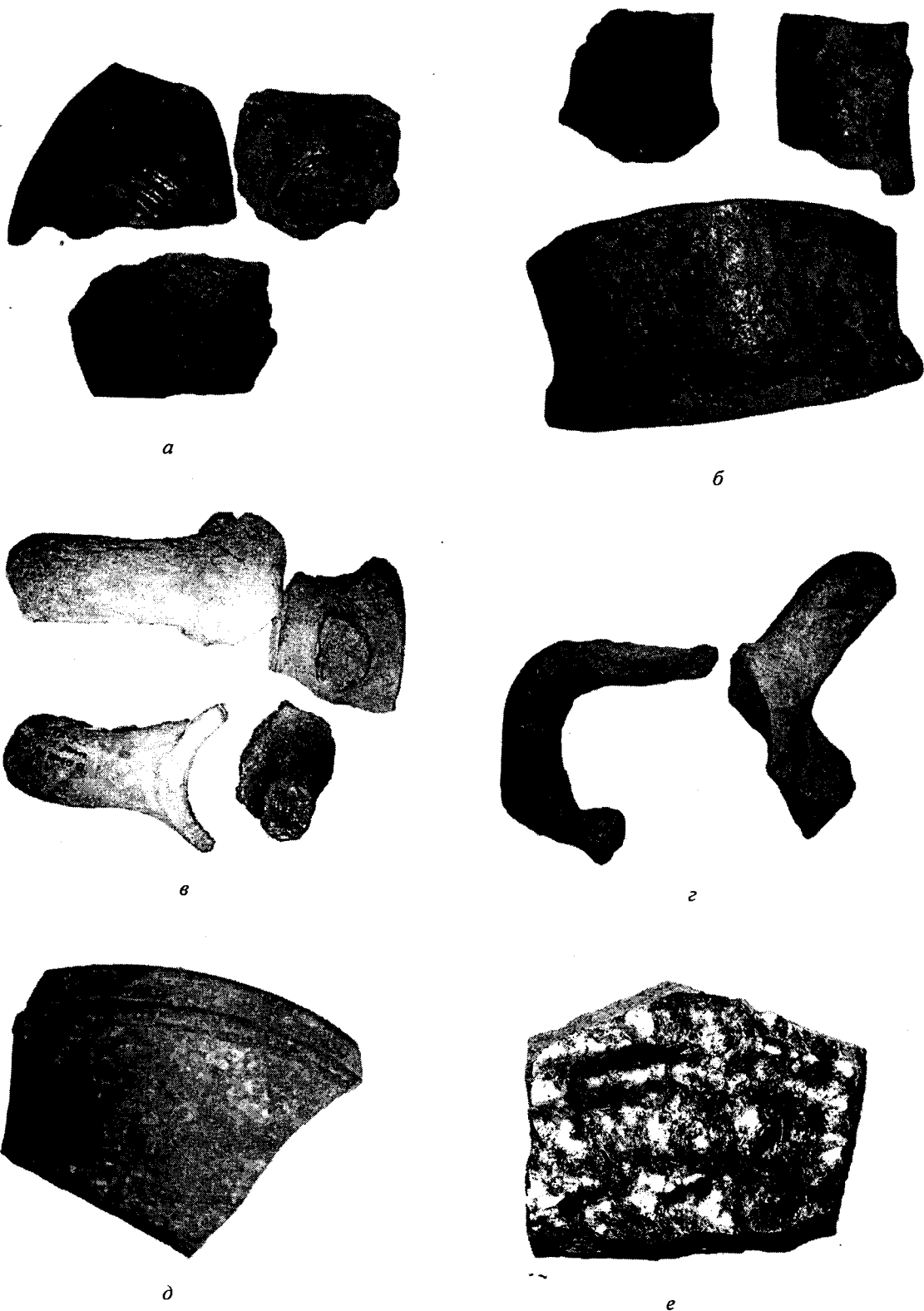
c

d

Обр. 8. а-д. Старобългарска керамика на бавно колело с червена ангоба
от края на IX – средата на X в.

Fig. 8. a-d. Vases-pots d'argile claire, faits sur une roue lente couverts (ou dessinés) d'engoba rouge de Murfatlar

Обр. 9. а-б. Старобългарска керамика на бавно колело, покрита с глеч от X в.
 в-г. Дръжки от вносни византийски амфори от втората половина на X – първата половина на XI в.,
 д. Фрагмент от вносна византийска керамика на бързо колело от втората половина на X – XI в.,
 е. Фрагмент вносна византийска белоглинена глазирана керамика от първата половина на X в.
 Fig. 9. а-б. Vases-pots faits sur une roue lente couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé de Murfatlar,
 в-г. Fragments provenant d'amphores (tarra) de Murfatlar, д. Un fragment de céramique fait sur une roue
 rapide, е. Un fragment de céramique d'argile blanche fait sur une roue rapide avec émail vert clair

Обр. 10. Трапезарията с апсида и църква E-3 в сектор E
Fig. 10. L'églises rupestres en sector E